

N A KOŽI PISANA JUGOSLAVIJA

Tetovaže iz Jugoslavenske narodne armije i naracije s poviješću oslikanog tijela

**Sandi Abram
Kozina**

U članku se, kroz etnografsku, fenomenološku i semiološku perspektivu, istražuje fenomen prvih masovnih iscrtavanja tijela na području Jugoslavije, koja su zauvijek obilježila pripadnike njezinih oružanih snaga. Preko tijela, na kojima je oslikana socijalistička povijest, i izjava tetoviranih vojnika Jugoslavenske narodne armije (JNA), autor tetovaže iz JNA pozicionira u sjećanje subverzije poretka/vlasti i inkorporacije tada dominantne ideologije. Tetovažu pozicionira kao antitezu između uniformiranosti i subjektivnosti, na rub između neponovljivosti događaja i konzervirane historije, između režima (pri)sjećanja i političnosti pamćenja, u pregib historiografije i utjelovljenog osobnog pamćenja. Taj tada vibrantan fenomen s današnjim ideološkim naznakama, dovodi do problematizacije čitanja i kategoriziranja tetovaža iz JNA.

Ključne riječi: Jugoslavenska narodna armija, tetovaža, sjećanje, nostalgija, ideologija

Osjetiti JNA na vlastitoj koži: uvod

Studije vizualnih kultura koje se fokusiraju na Jugoslaviju i njezin (post)socijalistički kolaž motiva i vizualnih materijala nisu nikakva novost u akademskom ili popularno-znanstvenom polju.¹ Pod povećalom je najčešće popularna kultura, nostalgični "materijalizirani diskursi" u obliku "kulture nostalgije" (Velikonja 2008:32), te ostala pompozna politička ikonografija i mitologija, masovni mediji i, naposljetku, ostale vizualne reprezentacije bivše federativne republike.² Ipak se dogodi da analizi promaknu fragmenti ondašnje svakodnevice, a takav su slučaj zasigurno prakse tetoviranja unutar oružanih snaga Jugoslavije. Ovaj će članak pokušati nadoknaditi taj nedostatak.

Usredotočit ću se na tetoviranje među vojnicima izvršeno za služenja vojnog roka u JNA, čiji je konačni rezultat pigmentirano obilježje na površini tijela, pa i tada kada je ono naknadno odstranjeno, prekriveno ili unakaženo. Ne zanima me, doduše, toliko "funkcionalna" strana tetovaža, koliko njihove značenjske dimenzije, njima inherentna historijska višeslojnost, kontradiktornost onoga što je tetovirano, i, naravno, subjektivni doživljaj njihovih nositelja kao katalizatora navedenih aspekata.

Tetovaže iz JNA kolaž su na čvorištu povijesti, vlasti i subjekta. Posuđujem, dakako, poststrukturalistički vokabular, ostajući istovremeno vjeran Foucaultovim teorijskim uvidima. Riječ je o tijelu oslikanom poviješću i osobama na čijoj se koži nalazi tetovaža napravljena u JNA. Govorit ću o tijelu kao "površini upisivanja događaja (...), prostoru disocijacije jastva (...), volumenu u neprestanom drobljenju" (Foucault 2008:94), te genealogiji kao analizi

¹ Za pomoć pri nastajanju ovoga članka, autor se zahvaljuje Mitji Velikonji, Zorici Abram i Jaki Prijatelju.

² Za kratak pregled (nedavno) provedenih kulturnih analiza Jugoslavije i (post)jugoslavenskog prostora vidi Šuber i Karamanić (2012:5-6).

provenijencije, koja na pregibu tijela i povijesti pokazuje "tijelo, oslikano poviješću i povijest koja uništava tijelo" (Foucault 2008:94).

Upisivanje događaja na tijelo, ili, preciznije, na površinu tijela, u slučaju tetovaža iz JNA, moguće je razumjeti gotovo doslovno: služenje vojnog roka u JNA stvara vremenski okvir, ili Foucaultovim riječima, određuje događaj. S druge je strane ugrađen u događaj sam čin upisivanja na tijelo: tetovaža je bila upisivanje događaja na kožu, događaj intimnog fiksiranja sjećanja. Odatle proizlazi razumijevanje tetovaže iz JNA kao slojevitog kolaža povijesti, vlasti i subjekta: riječ je o događaju "lijepljenom" na kožu i događaju zauvijek "slijepljenom" s kožom, koji se fiksirano upisuje u tijelo, rađa u mislima i traje u sjećanju. Namjera mi je analizirati i odnose prema prošlosti kroz režime *sjećanja* – ne onoga službenog, nego osobnog i subjektivnog pamćenja, da ga se ne drzmem nazvati privatnim.³ Time se približavamo političkim konotacijama "emocionalnih režima" (slijedeći Foucaultove režime moći) (Reddy prema Muršič 2004:53).

Dijakronijskoj dimenziji analize priključit će se i sinkronijska, jer tetovaže iz JNA, u svojoj proturječnosti, odredivosti i karakteristikama, i tijela kao nositelji tetovaža supostoje u nekoj društvenoj konstrukciji realnosti (Berger i Luckman), gdje tijelo istovremeno nastupa i kao subjekt i kao materijalni objekt (Csordas u Schildkrou 2004:320). Iz tog ću razloga analizirati pozicije koje su zauzimale tetovaže u vrijeme njihova nastanka, sve do njihova pozicioniranja u suvremenosti, uključujući sve "metastaze" koje se rasprostiru između jedne i druge vremenske točke.

Opisano me ishodište neminovno dovodi do višeslojnosti pojave. Naime, tetovaže iz JNA smještaju se u dihotomiju subverzije i poretka/vlasti, u antitezu između uniformiranosti i subjektiviteta, na rub između neponovljivosti događaja i konzervirane historije, među režime (pri)sjećanja i političkog pamćenja, u pregib historiografije i osobno obojenog pamćenja. Upravo će najskladnija metoda otkrivati te slojeve ispod kože tijela. Drugim riječima, ne namjeravam se posvetiti samo tom kulturno-povijesnom fenomenu u njegovom mentalnom i individualnom trajanju, u cijelosti izostavljenom iz službenih bilješki povijesti i akademske sfere, već i paradigmatom utjelovljenju, fizičkom upijanju i materijalnom usađivanju (post)socijalističke povijesti *na* i *u* tijelo.

Analizu ometaju dva aspekta koja su inherentna osobnom doživljaju i individualnom poimanju tetoviranih osoba s kojima sam imao prilike razgovarati. Prvi je vremensko-povijesni i odnosi se na vremensku granicu nastanka tetovaža i zemljopisno obilježavanje. Drugi je kontekstualno-geografski, jer je vrlo brzo moguće izvući zaključak da su tetovaže s JNA provenijencijom rasute na sve strane bivše Jugoslavije. Nadam se, stoga, da ću proniknuti u tetovaže u okolini u kojoj se njezini nositelji kreću, bilo to unutar društvene ljestvice, zanimanja, ili drugih društveno-geografskih lokalizacija, pri čemu se pozicija unutar određene državne granice iskazuje kao važna točka i potencijalni kamen spoticanja. Na prvi se pogled ocrtava, primjerice, sljedeća situacija: odnos prema tetovažama iz JNA, privatna ili javna, neće biti jednak u Sloveniji u usporedbi s Hrvatskom, kao ni u bilo kojoj od drugih bivših republika.

Uz kratko upozorenje na moguće posljedice takve teritorijalne odredbe, možemo reći da je upravo dezintegracija Jugoslavije i posljedično određivanje teritorija, odnosno "određivanje" državnih granica, prouzrokovalo toliko nesreće, te se za nj prolilo toliko krvi, da je označitelj "JNA" sve prije negoli neutralna kategorija. Upravo suprotno, množi se na razini svoje ambivalentnosti u vremenu i prostoru. Dakle, ostaje pitanje kako je *vrijeme* mijenjalo tu istu tetovažu na prostoru bivše Jugoslavije. Pritom ne mislim na mijenjanje u fiziološkom smislu (boranje, izbljeđivanje), već na procese mijenjanja mentalnih mapiranja nositelja tetovaža,

³ Za diferencijaciju među konceptima sjećanje i pamćenje usp. npr. Friškić (2000) i Kramberger (2001:211-18).

“tetoviranih”, kao i na vanjske podražaje koje tetovaže aktiviraju, uzrokuju, posreduju – od biopolitike do javnog “čuvstvovanja”.

Prije nego što se upustim u daljnje razotkrivanje metodoloških pristupa i analizu etnografskog proučavanja u Sloveniji, mogu zabilježiti da tetovaže iz JNA nisu ni profana djelatnost ušita u kožu isključivo iz kolektivnih razloga, niti individualizirani estetski čin, kako diktira tipizacija glavnine tetoviranja (usp. Schildkrout 2004; Caplan 2000). One se nalaze negdje *u sredini*, gdje je potrebno obje sfere tetovaže promišljati zajedno. Moglo bi se reći da su tetovaže iz JNA tetovaže prije tetovaža, ako potonje shvatimo kroz zamah estetizacije individualiziranog tijela i komercijalizacije oslikanog tijela. No, one nisu tetovaže prije tetovaža, ako shvaćamo društveni kontekst njihovog nastanka, koji je povezan s temporalnošću (privremenošću) i prisilom (obvezno služenje vojnog roka u Jugoslaviji). Upravo zbog toga *u sredini*, te središnje pozicije između dva polja, postavljen sam u iritantno odskočiste u univerzum tetovaža iz JNA. Istraživat ću, dakle, *wittgensteinovske* “obiteljske sličnosti”, minimalni naboj zajedničkih karakteristika tetovaža iz JNA (prema Velikonja 2008:23), kloneći se ranih propozicija, kamo sve mogu sezati tetovirane slike i njihova percepcija.

Slika 1. Fotografija iz antikvarijata s natpisom na poledini “Uspomena sa Save” (autor, vrijeme nastanka: nepoznato)

○ metodološkoj škakljivosti i drugim tjesnacima vezanim za pronalaženje tetoviranih tijela

Iz idejnog sam koncepta nastojao osmisliti pristupe i metode rada s ljudima tetoviranima u JNA, pri čemu sam se susreo s brojnim poteškoćama. S vremenom sam sastavio svojevrсни kombinirani analitički alat, te ga usput, nažalost ne jednom, na temelju neugodnih iskustava, dopunjavao i nadograđivao novim pokušajima pristupa slučajnim ispitanicima i propitivanja znanaca o tetovažama. U procesu "tetovažolovljenja", prilikom praćenja i susretanja s tetovažama iz JNA, oslanjao sam se na dva komplementarna pristupa koji bi trebali služiti prvenstveno kao istraživačko-metodološka vinjeta.

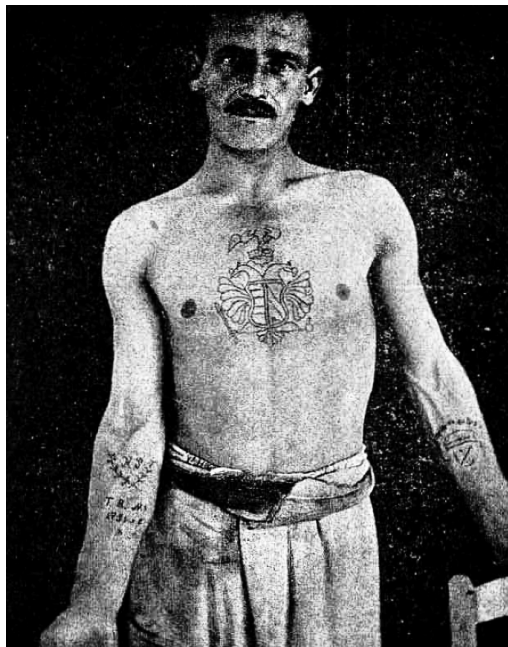
Pod prvim podrazumijevam pabirčenje sretnim slučajem, tzv. neprevodiv *fieldwork serendipity*, obično smješten u ulogu urbanog ribiča, po mogućnosti oboružanog fotoaparatom. Druga metoda je metoda sustavnog umrežavanja. Propitivanje na osobnoj razini odvijalo se preko društvenih mreža, na tzv. *line-tracing* način (Velikonja 2008:32), koji se nadopunjavao u virtualnim društvenim mrežama. U virtualnom sam se prostoru najprije poslužio društvenim platformama u masovnoj uporabi te algoritmima internetskih tražilica. Drugo, nediferencirano propitivanje provodilo se u "nostalgičnim utočištima" (Velikonja 2008:111), mjestima društvenog okupljanja ili radničke prehrane (kafići, gostionice, menze), domovima umirovljenika, opskrbnim centrima specijaliziranim za starije osobe, bolnicama, zatvorima, plažama i, naravno, studijima za tetoviranje.

Na ovom mjestu prelazim na provedenu etnografiju, te ću, bez namjere da se osvrnem na prethodnu prisutnost tetovaža u kulturi Balkana,⁴ najprije razdijeliti razgovore s tetoviranim bivšim vojnicima na tematske cjeline, a potom složiti cjelovitu sliku tetovaža iz JNA.

Tetovaže koje govore i pronađena tijela: izvedba i kontekst tetovaža na raznovrsnim sjecištima

Za početak je potrebno posegnuti preko pojednostavljene teze da tetovaže iz JNA dokazuju služenje vojnog roka u Jugoslaviji. One nemaju samo te funkcije, jer obilježavanje je *također*, te *istovremeno*, u svrhu pamćenja. No, prije nego što se dotaknem dubljih dimenzija tetoviranja, namjeravam se posvetiti elementarnim karakteristikama tetovaža iz JNA.

⁴ Prisutnost tetovaža na Balkanu i kontinuitet praksi tetoviranja tijekom prijašnjih stoljeća itekako su komplementarni s tetovažama iz JNA – u geografskom smislu i u kontekstu samoga fenomena. Zbog raširenosti fenomena tetoviranja među ženama katoličke vjeroispovijesti (muškarci nisu bili nikakva iznimka) u određenim predjelima Bosne i Hrvatske (usp. Filipović 1938; Durham 1928; Petrić 1973; Vremec 1992; Krutak 2000; Hrovatin 2010; Slugačević 2012), mogao bih ustvrditi specifičnu društvenu prihvatljivost praksi tetoviranja tijekom nedavne prošlosti. Drugi razlog koji me navodi da se priklonim gornjoj hipotezi leži u tetoviranju oružanih snaga tijekom prošlih stoljeća (usp. Glück 1889; Truhelka 1896). Glück krajem 19. stoljeća bilježi da kod vojnika "križ ne igra više glavnu ulogu. Puno češće od križa, tetoviraju srce i krunu i inicijale tetovirane osobe, godinu rođenja (...) čak i dvoglavi orao kojeg sam vidio u jasnoj izvedbi kod jednog od bivših konjušara (trainsoldat)" (Glück 1889). Upravo je taj primjer pravi etnografski raritet personifikacije tetoviranja osobnim inicijalima, odnosno imenima (tj. "LUKA VUIĆ") među pripadnicima oružanih snaga i ranije preslikavanjem dominantne ideologije preko tetovirane motivike na prsima (tj. kruna, dvoglavi orao, žezlo i bula preuzeti s habsburškoga grba) (Sl. 2). Truhelka, oslanjajući se na priču nekog seljaka iz Viteza, sedam godina nakon Glücka dodaje: "u turskoj je vojsci [bio] običaj tetoviranjem obilježavati vojnike, a posebno u borbama s Crnom Gorom jer su vojnike na taj način odvratili od potencijalnog dezertstva" (Truhelka 1896:242). Sugovornik mi je dao slično plodno ishodište za istraživanje tetoviranja među partizanima: "Sjećam se da sam još kao dijete, osam, devet godina star, ovdje u Sostranom sreo muškarca koji je bio tetoviran u partizanima. Imao je zvijezdu i ono što je bilo kao dio čina, pa me je to zanimalo. Pitao sam ga kako to sve nastane? On je inače bio seoski muzikant s harmonikom te mi je objasnio da je to bilo kada su u 1. svjetskom ratu išli u 'štelung' [iz njem. "Stellung", regrutacija]."

Slika 2. Preslikavanje dominantne ideologije preko tetovirane motivike (autor: Leopold Glück, 1889.)

Početnica tetovaža iz JNA

Svaki je vojnik, gotovo od prvog dana, opskrbljen svim potrepštinama za uspješno tetoviranje: iglom, koncem i crnim tušem, i to samo jedne vrste, jer za ostale, osim iz TOZ-a Penkala (Tvornica olovaka Zagreb), nisu znali. Taj trio pomagala činio je dio obvezne opreme koju je svaki vojnik imao sa sobom.

Tehnike nanašanja tinte pod kožu razlikuju se od sugovornika do sugovornika, ali u svim se varijantama oko igle namatao konac, pri čemu je na njezinom donjem dijelu virilo nekoliko milimetara metalnog vrška. Kako bi se izbjegli preduboki ubodi u tkivo, ponekad bi se tik uz vršak zavezao čvorić koji je osiguravao da ubodi budu iste dubine. Sterilnost alata za tetoviranje jamčila je uglavnom upotreba upaljača, ili bi aspekt higijene bio u potpunosti zanemaren. Na taj način pripremljenu iglu namočili bi u tuš i tetoviranje je moglo početi. Nije se uvijek rabila samo jedna igla, moglo se staviti tri igle u svežanj, a koristili su se i drugi zašiljeni metalni predmeti (poput zašiljenog svrdla). Ponekad bi se prije početka tetoviranja na kožu skicirao motiv – u svojoj revnosti katkad nisu ni osjetili potrebu za tim, a u drugim bi se slučajevima motiv skicirao kemijskom ili običnom olovkom. Rabili su čak i na indigo papir, kako bi sliku u cijelosti i što je moguće točnije preslikali na kožu.

Za razliku od današnjeg pištolja za tetoviranje (*tattoo gun*), koji im nije bio poznat te ga zato nisu rabili, a pomoću kojega se u jednoj sekundi tinta unese pod kožu više od sto puta, tehnika ručnog ubadanja bila je dugotrajnija: “Ako si stvarno bio brz, mogao si napraviti jedan ubod u sekundi”, rekao mi je jedan od tadašnjih *tattoo* majstora. Ubadanje je trajalo naj-

češće puni sat, čak i dva, ovisno o veličini motiva i vještini osobe koja je tetovirala. Svi su ti čimbenici određivali konačan izgled tetovaže: ako boja ne bi bila gusto i intenzivno ubodena, tetovaža bi bila zelenkasto-plava.

Fiziološke posljedice tetoviranja odražavale bi se višednevnim oteklinama, a u rijetkim bi se slučajevima tetovirano mjesto na ruci inficiralo ili zatrovalo. Tetovaža je gotovo uvijek bila locirana na nadlaktici ili podlaktici, što bi bilo pogrešno tumačiti samo činjenicom da su ti dijelovi ruke bili najmanje osjetljivi na podražaje i bol, te da jedan od njih nije trebalo brijati. "Nije bilo važno, mogao si staviti [tetovažu] gdje god si htio", objasnio mi je bivši vojnik s tetovažom na gornjoj strani podlaktice, "isto kao i sada, tamo gdje želiš i što hoćeš, sam odabereš." A odabirana su upravo ona mjesta na koži izložena očima javnosti.

Ne smijemo se, dakle, uloviti u interpretacije isključivo praktičnih aspekata, premda ih je potvrđivala situacija, jer već letimičnim pogledom na glavninu tetovaža vidimo sljedeće: uvijek, ili gotovo uvijek, nalaze se na nekom od vidljivijih, "javnih" dijelova tijela i, drugo, tetovirani su na ekstremitetu (uglavnom na dijelu podlaktice) na kojem se tetovaža smatrala neobičnom, ekstravagantnom, a u prvom je redu izazivala pažnju.⁵ Ne smije se zanemariti to prema kome je tetovaža okrenuta, čijem je pogledu (bila) intencionalno namijenjena, jer se ona ne obraća "vlasniku" – njezino je težište, naime, gotovo uvijek okrenuto prema van, ponuđeno na čitanje oku drugoga.

Tetovaža je, u vrijeme njezina nastanka, označavala dozivanje s istovremenim pokazivanjem, a ponovnu rotaciju, ovaj put semiotičku, doživjela je u postsocijalizmu. Simboličku komunikacijsku metodu performativnosti tetovaže prepolovila je, da ne kažem rascijepila, oštrica tranzicije, kojoj je prethodio raspad Jugoslavije. Potonjem se detaljnije posvećujem u sljedećem poglavlju, za sada je dovoljno sažeto reći: "Pogled je nijem kao prst, uperen, koji ukazuje" (Foucault u Rotar 2010:206).

Ako zanemarimo vremensku dimenziju u kojoj se tetoviranje u JNA provodilo (tijekom *obuke*, nakon *prekomande*), ispostavlja se da se tetoviranje odvijalo pred očima vojnika, ali je u isto vrijeme izmicalo budnom oku oficira. Ono se radilo tajno, za razliku od tetovaže, koja se nije skrivala od nepozvanih pogleda. U prvom je redu tetoviranje bio običaj za slobodno vrijeme, diktirano ili tek slučajno, jer je vrijeme bilo strogo određeno namjenski i precizno dodijeljenim aktivnostima: "Ritam je bio ovakav: ustaneš u određeno vrijeme, ideš na tje-lovježbu, doručak, ideš na obuku, odmor, priprema za ručak, ručak, itd. U popodnevnom je satima također bila obuka, ova malo više politička." No, tetoviranje nikako nije bilo samo kraćenje vremena, kao što je to bio slučaj u austrougarskoj vojsci, rezbarenjem lanaca od komada drva lipe (vidi Bogataj 1999:32), unatoč tvrdnji sugovornika da je tetoviranje bilo kratkotrajna aktivnost u slobodno vrijeme. Diferencijacija od puke aktivnosti za slobodno vrijeme, od "ubijanja" vremena, bio je trenutak *načelne* nezakonitosti toga postupka, tolerancije prema tetoviranju naspram aktualnosti pogleda: "Čak i ako bi te oficir vidio, potporučnik, poručnik, oficir, major, ne bi ti ništa rekli. (...) I ako bi tetovirao neki znak od JNA, ne bi reagirali. Bio si pripadnik JNA." Opet, na drugog sugovornika, od struka naviše oslikanog tetovažama, letjele su provokacije od strane oficira, "onaj šareni ko papagaj".

⁵ Naravno, ne treba zanemariti misao "ruke pri ruci": ruka je praktičnija za (samo)tetoviranje, za razliku od nekog drugog, teže dostupnog dijela tijela.

Slika 3. Primjer tetovaže kao "body arta" u pravom smislu riječi (autor fotografije: Sandi Abram, proljeće 2012.)

Ekstremni primjer izlaganja tetovaže pogledu oficira našao sam kod čovjeka koji je bio pre-raspoređen na radno mjesto vozača: "voziš pun autobus oficira, svaki je kraj tebe to vidio, ali nitko nije ništa komentirao. Ne znam, možda ih to nije zanimalo ili..."

S opisa tehnika tetoviranja, prelazimo na društvene dimenzije tetovaža. Do tetoviranja je dolazilo "u podzemlju", u odsutnosti ruke i pogleda vlasti. Moguće je da se ono odvijalo u vrijeme praznika, a još zanimljivije – tijekom praznika vojske, poznatijeg kao *Dan JNA*, koji se obilježavao 22. prosinca. Tom dodijeljenom slobodnom vremenu pridružila se "nedjelja za tetoviranje" i slobodna popodnevna: "kada dobiješ slobodno popodne, smjestiš se u hladovinu i ajmo. Samo da nema oficira naokolo. A dobro... kad bi mi dobili slobodno, i oni [oficiri] su imali slobodno. Otišli bi u menzu ili u klub. Svako po želji." Postojali su i slučajevi koji su se odmicali od diktiranog, planiranog termina: to su bile iznimke u stanju pripravnosti. Upravo je to imao priliku doživjeti sugovornik pozicioniran na "mrtvoj straži", odnosno straži gdje se bez prethodnog upozorenja ima pravo pucati na svakoga tko se previše približi određenom objektu ili graničnoj crti. Tijekom priprema za odlazak na posebni zadatak, gdje je nastala neugodna napetost, išao je pod iglu: "To je bio kao jedan logor u kasarni, gdje je za nas postojao jedan poseban režim. (...) Što bismo danas u žargonu rekli, čekanje na akciju zračnog napada, a svi smo piloti. Kada se alarm oglasi, sve je spremno."

Postavlja se pitanje kako razumjeti tetoviranje u JNA, obuhvaćeno oksimoronom "tolerirana subverzija", čemu ta "zanemarena očevidnost"⁶ što se može izvući iz kontradiktornosti između neupitnog diktata reda i discipline te subverzivanjem aksioma uniformnosti i vojne dresure, bez konzultiranja s tadašnjim oficirima JNA? Uzimajući u obzir navedene razgovore i izjave, mogao bih govoriti o gorućoj želji zapisivanja JNA zauvijek na kožu kao o pravolinijskom reproduciranju propagande vojnog ustrojstva i dimenzija vlasti, za veličanje pripadništva JNA i socijalizma, za trajno bilježenje privremene identifikacije, paralelno s istovremenim subverzivanjem sveprožimajućeg vojnog reda i discipline.

No, to mi nije namjera činiti. Razlozi za tetoviranje međusobno se toliko razilaze da bi brzopotezni zaključci i "gestalt" rezultati na temelju dosad provedenog terenskog rada, u prvom redu poticali pretencioznu istraživačku lijenost. Ne želeći se holistički baviti tetovažama iz

⁶ Slučajeva preplitanja zabrane i njezina toleriranja i implicitnog poticanja bilo je naravno više, npr. unatoč tome što je vojnicima bilo zabranjeno tetoviranje unutar kasarne, neumorno su nastajale fotografije. Tim više, u kantinama je bilo moguće kupiti i albume "Uspomena iz JNA", kamo bi se one umetale.

JNA, na ovom mjestu neću govoriti o tetovaži kao instituciji ponosa na Mediteranu. Iako nije beznačajno da je, prema okvirnoj procjeni, većina ispitanika služila vojni rok između 1970. i 1980. godine, u tzv. "zlatnim godinama Jugoslavije" na koje su ponosni.

Kao što sam već naznačio, tetovaže iz JNA, osim kao inkorporaciju ponosa i utjelovljenje dominantne ideologije, shvaćam i kao paralelni proces potkopavanja autoriteta i istovremeno potvrđivanje tadašnje biopolitike, a time ne izbjegavam višeznačnost koju i minorna tetovaža može imati za njenog vlasnika. Kao vlastitu obranu, vjerojatno prekomjernih mjera predostrožnosti, navodim ilustrativne anegdotalne događaje. Bivši mi je vojnik, na moje čuđenje, povjerio da tetovirano sidro, između natpisa "JNA" i "BRIONI", nema veze s vremenom *obuke*, niti *prekomande*. Kao što već tetovirana lokacija i simbol dovoljno rječito upućuju, služio je u mornarici na Brijunima. Budući da je bio uzoran vojnik, komandant mu je namijenio petodnevni prijevremeni otpust iz vojske, a upravo na taj dan, počeli su, prema njegovim riječima, "Albanci raditi neku pizd... na granici". Zbog straha da će ga putem ponovno pozvati natrag i da će ga optužiti za dezerterstvo, napravio je tetovažu, netom prije povratka kući. Tetovaža je "pričekala" na njega do samog kraja, a slučajnost je htjela da tetovirani predmet shvaćamo istovremeno na trojednoj simboličnoj razini garancije, propusnice i vize.

Kompleksno porijeklo tetovaže, njezinog nastanka i preplitanja vrijednosnih kategorija i situacija, moguće je naći kod spomenutog sugovornika na položaju "mrtve straže", gdje su ostali vojnici već bili tetovirani.

Tetovaža je nastala u jednoj vrlo složenoj situaciji. (...) Bio sam vođa posebne jedinice za zaštitu određenih područja od strateškog značaja, koja nisu bila na granici. Od njih je nastala jedna elitna skupina, nažalost ja nisam znao da tu elitu čini – kažem nažalost jer to nisam shvatio sve dok do toga nije došlo – odabrana vojska, koja je sama granična i problematična s obzirom na fizičke, karakterne osobine. Vrlo je brzo došlo do obračunavanja. Takvi eksplozivci.

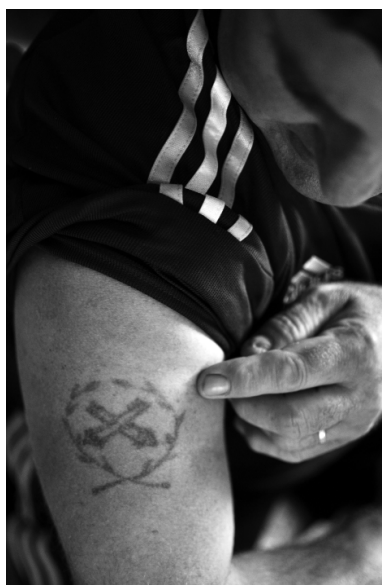
Ja sam bio vrlo gibak, tvrd, čeličan, ali da sam imao bicepse ili da bi mogao postati *bodybuilder*, to ne. Kad sam radio te usporedbe, vidio sam koju su strukturu ljudi odabrali: to su ili bili hrabri ljudi, imali su neko svoje mjesto, i nisu ih premještali simo pa tamo. (...) A tada, kad sam gledao te dečke, vidio sam "majku mu, same mrge, iste visine kao i ja, ali možda malo manji", imali su trećinu više mišićne mase nego ja, te je sada krenulo traženje kompromisa da ne nastane konflikt. (...) Tada me to smetalo. Što učiniti, što meni nedostaje kako bih – ako izuzmemo fizičko nasilje – dokazao svima njima da smo na neki način ekipa koja živi za jednu te istu stvar. Jer to nije obitelj. To je vojska. To je grupa, gdje bi se sutra ili prekosutra, ako se nešto dogodi, sve moglo srušiti. A da ću ja, kao vođa, prvi odgovarati. Dakle, ako zeznem pa mi polovina grupe bude ugrožena te mi je onemoguće ili me čak likvidiraju. (...) Ja sam se dao tetovirati iz jednog čisto jednostavnog razloga: ustanovio sam da sam jedini u grupi koji nije tetoviran. Draže mi je vidjeti da na ruci imam ono što sam taj trenutak uspio napraviti, nego da mi na rame, rit ili čelo napišu Tito. Zgrabili bi me i zrihtali. Procijenio sam da su ti migovi "kaj je Janezu?", "ko je tebi muško?" i te finte; ta muškost izgleda u tom je trenutku bila važna, koliko tetovaža imaš. No, bio sam iznad njih, bio sam im nadređen, ali bez čina. Već je to boljelo.

Imao sam samo pet minuta vremena da napravim ono što bi on kasnije bocnuo, jer on je, s druge strane, sve to imao već nacrtano. No, rekao sam sebi, draži mi je znak pješadije, štiti i dva mača, datum ispod i Dule napisano, nego nešto drugo. Jer u to uopće nisam vjerovao, i uvjeren sam da bi napravili svinjariju. Kad bi god netko to vidio, radio bi majmuna od mene ili me zajebavao.

Tko zna koliko je puta kontekstualna zasićenost te vrste bila motiv za tetovažu, no jedno je sigurno: obilje je primjera u kojima se službena motivika JNA precizno zrcalila na kožu i tijelo

putem tetovaža. Točnije rečeno, taj spektar motivike tetovaža iz JNA nije bio proizvoljan, već specifičan. Specifičan je bio po tome što je zasnovan na temelju pripadnosti vojničkoj diviziji: pješaštvo, oklopna, avijacija, mornarica, topništvo, itd. Odražavao je rodove vojske (kopnene, zračne, mornaricu) s vlastitim amblemom, jasnom oznakom i kolokvijalnom kraticom. Ako uzmemo u obzir zasićenost normativnim slikama u Jugoslaviji, a posebno unaprijed određene vizualne manifestacije u tadašnjoj vojničkoj svakodnevnici i manjak drugih slika, možda je riječ o upijanju biopolitike na nivou njezinih estetskih komponenti.

Na fotografijama se mogu vidjeti tek neke od postojećih tetovaža.

Slika 4. Slika prekrštenih topovskih cijevi, tipična JNA motivika za artiljeriju (autor fotografije: Sandi Abram, proljeće 2012.)

Navedimo nekoliko konkretnih primjera. Za pješaštvo je bio prihvaćen štit s dva mača, u tenkovskoj diviziji na nišanu je, naravno, bio tenk (model T-55 i stariji T-34), među pripadnicima mornarice nepogrešivo se primilo sidro i kratica JRM ("Jugoslavenska ratna mornarica"), za vojno zrakoplovstvo orao (ili MiG-21) raširenih krila i kratica RViPVO ("ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušnaodbrana"), graničari bi na kožu stavili numeriran granični kamen (svaka je karaula bila numerirana), a za artiljeriju su karakteristične prekršene topovske cijevi. Kodificirana značenja jezika tetovaža iz JNA nisu bila rijetka na koži. Simboličkoj kriptografiji amblema i kratica moguće je pripisati još jedan od sljedećih elemenata ili proizvoljnu kombinaciju istih: toponim (zemljopisno ime mjesta služenja vojnog roka), sigla JNA ("Jugoslavenska narodna armija"), i datiranje ulaska u vojsku (moglo je biti ispisano arapskim znamenkama ili kombinacijom rimskih brojki). Prema prethodnom sugovorniku, oni su bili prihvatljiviji, jer ako "[bi] si takav nekakav znak od JNA tetovirao, nadređeni ti ne bi ništa rekao."

Antroponim, monogram, ili nadimak (npr. "LP", "đule", "MINČ", "ĐIKO") pripadao je drugdje, smještao se posebno, te ga nisu gurali u navedeni "željezni" repertoar. Ta čitava

stenografija tetovaže iz JNA točno je navodila važne koordinate: diviziju, datum⁷ početka služenja vojnog roka i zemljopisni položaj. I premda su taj alfabet tetovaža iz JNA, uključujući i čitljivu lokalizaciju i temporalizaciju, tu “dermografiju” (*dermographics*), da se poslužim izvrsnom Schildkroutovom dosjetkom (2004:328), usvojili sugovornici, taj čimbenik dešifriranja tetovaža na tom prostoru nikada nije potaknuo spontanu reakciju drugoga nositelja tetovaže.

Na kožu se, dakako, nisu zrcalile samo insigralije. Drugim riječima: na tijelo se nije doslovno, do detalja, preslikala samo tadašnja dominantna ideologija. Često su se te završene cjeline našle u eklektičnoj likovnoj pratnji političkih likova (zvijezda, vijenca, lijeve ruke stisnute u šaku, goruće štafete), simbola za sreću (djetelina s četiri lista, potkova, broj 13), faune (zmija koja se ovija oko mača, kobra, orao) i ljubavno-empatičnih (srdašca, zatim srca probodena strelicom/ mačem – srca koja krvare, ženska imena, a vrlo rijetko i imena vojnih drugova), odnosno mitoloških bića (sirene). Zaključit ću ovo ideal-tipsko klasificiranje posebnim “biserom” – u političkom prikazivanju sasvim sigurno posebno mjesto zaslužuju tetovirani portreti Josipa Broza Tita, uspjele nazvani “titovaže”.⁸

Naposljetku, namjeravam se pozabaviti metaforičkim nivoom “zrcaljenja” tetoviranih slika. Iako je nedostatak drugih motiva⁹ tijekom služenja vojnog roka u JNA ovisio o samoj specijalizaciji vojnika, svejedno bih htio pobliže razmotriti motive koje su tetovirali. Vjerojatno najekstremniji primjer manjka motiva je onaj broda, tj. “plutajućeg komada prostora [*space*], prostora [*place*] bez prostora [*place*], koji postoji sam po sebi, koji je u sebe zatvoren te je predan beskrajsnosti mora” (Foucault 1986). Priča mornara-vojnika, koji je od 1977. na dalje služio više od dvanaest mjeseci na brodu na Muzilu (Hrvatska), simptomatičan je primjer kopiranja tetovaža iz rijetkih tiskovina koje su bile dostupne na palubi. Iz časopisa koje su primali, na desnoj su se ruci preslikale slike “Kleopatre” i “Indijanca”, rukom Roma iz okolice Ohrida: “napravio ih je odoka”, bez nacrti ili skice. Ostale preslikane slike imale su provokacijski potencijal, jer je figura s tetoviranim “njemačkim” orlom na podlaktici preuzeta s originalnog prikaza na novčanici apoena sto njemačkih maraka iz 1977. godine. Nema razlike ni s tetoviranim orlom, nipošto povijesno neutralnim simbolom, koji je krasio nadlakticu osobe koja ga je ugledala na marki sata Darwil.

⁷ O datumu kao vremenskom okviru (kolektivnoga) sjećanja piše Halbwachs (2001:108-109).

⁸ Izraz je posuđen od Močnik (vidi Velikonja 2008:21).

⁹ S druge je strane potrebno uzeti u obzir i drugu produktivnu istraživačku stranu, i to “inflaciju motiva”, jer bi mnogi vojnici prvi put došao u kontakt s dijelovima popularne kulture upravo u vojsci te bi tetovirao te motive. Primjerice, nakon gledanja filma o Jamesu Bondu, netko si je tetovirao “007”, drugi sugovornik na ruci ima ispisano “Uriah Heep”, treći je umjesto “James Dean” dao tetovirati “JamesDIN” (din kod muslimana označuje vjeru, da “din” kao valutu ni ne spominjemo).

Slika 5. Tetovirani orao (autor fotografije: Sandi Abram, proljeće 2012.)

Slika 6. Originalni logotip (autor fotografije: Sandi Abram, proljeće 2012.)

Budući da sam spomenuo novac, kratko ću se osvrnuti na naknadu za izvršenu uslugu. Tetoviranje u JNA temeljilo se na daru (usp. Mauss 1990). Djelatnost tetoviranja se bez iznimke provodila u odsustvu novca, a naknada je obuhvaćala sitno materijalno sredstvo. Ako su u ruskim zatvorima cigarete predstavljale mjeru za veličinu tetovaže (“dimenzija cigarete”) (Condee 2002:47), u jugoslavenskoj je vojsci duhan zamotan u valjak bio primarno sredstvo neposredne razmjene. Priroda darivanja je hijerarhizirala, ali ne na razini društvene ljestvice, već posebnog detalja cigareta: neovisno o boljoj kvaliteti duhana, lošije su kotirale Niška i Morava, dok je potražnja za proizvodima Tobačne Ljubljana bila veća, jer su imali, kao što već samo ime Filter 57 naglašava njihovu inovativnu odliku, mekani dodatak u obliku tuljka na dijelu cigarete koji se prisanja ustima.

Na osnovi navedenoga možemo zaključiti da tetovirani likovi i drugi prikazi variraju između kategorija osobnog i kolektivnog. Tetoviranje postavlja tijelo u dualizam između osobnog iskustva i iskustva unutar vojnog kontingenta. S jedne mu je strane motivika rijetko kad bila nametnuta, dakle, izbor je dan u ruke (i na ruke!) pojedinca, a s druge je strane, inkorporirao, i to prilično doslovno, nominalnu figurativnost JNA. Proces i okolnosti tetoviranja bili su tome slični – tetoviranje se moglo provoditi “na svoju ruku”, autodidaktično, s ekspe-

rimentalnim samotetoviranjem. To je bila domena vojnika, popraćena pogledima njihovih vojnih drugova, nekakav domaći “*lo-fi*” zanat u JNA, estetski distorzivan zbog samoniklosti, limitiran vještinom (i samom prisutnošću) priručnog *tattoo* majstora, neopterećen stilizacijom i konotacijom odabranih motiva.

Međutim, ako se odmaknemo od tihog zanesenjaštva i romantiziranja “*low-tech*” kulturne prakse tetoviranja “na svoju ruku” prema amaterizmu, tetoviranje je nastalo iz solju posutih otvorenih rana života. “Tetovaže su nastale na poligonu usamljenog života”, gorko mi je objasnio sugovornik, koji se u vojsci osjetio odgurnutim na rub društva; ostao je bez potpore obitelji, bez ikoga tko bi mu mogao nešto darovati ili ga posjetiti tijekom višegodišnje službe u mornarici: “kad bi drugi dobivali darove, bilo mi je neugodno. Novca nije bilo, kada su odlazili [vojnici] u kantu, ne možeš da ga počastiš. Sve su to bili teški trenuci, majke nemaš, otac nije došao [da te posjeti], ni brat nije.” Dvostruka stigmatizacija pretvorena u tetovažu danas ga “sjeća na to što je bilo [onda] i zašto je to napravio”. A to što je napravio nije bilo bezazleno, jer mu tetovaže, koje su po žanru njihova nastanka zapravo “autobiografske”, i danas prikrivaju obje ruke, no tada nije brinuo o sasvim realnoj opasnosti infekcije koja je dolazila u paketu s trosatnim iskustvom tetoviranja.

Tiha tijela i pronađene tetovaže: (ne)zaboravno tetoviranje u okvirima postsocijalizma i raspada Jugoslavije

U ovom ću poglavlju ukratko naznačiti plodna ishodišta koja su tijekom terenskog rada bila neizostavna. Svojim sam pitanjima u slučajnih ispitanika s tetovažama iz JNA nerijetko izazivao jezu, pa se njihovo prisjećanje materijaliziralo kroz šutnju, odbijanje suradnje, a, u rijetkim slučajevima, i kroz glasno negodovanje zbog mojeg nepozvanog uplitanja u njihove živote.

Zaista, na prvi pogled, takva je reakcija specifična istraživačka kočnica, no time se nikako ne mogu zadovoljiti te se zaustaviti samo na razini anegdoticnosti, na pukom bilježenju događaja tijekom terenskog rada. Upravo suprotno, vidljive tragove i oštre reakcije treba smatrati jednako važnima kao i pristajanje na intervju i fotoseansu. Moramo se pitati što nam zapravo ta “vrišteća” tišina, rječita šutljivost i jezična izbjegavanja govore. To je tišina koju treba osluhnuti, opisati je kao tihog i problematizirajućeg sugovornika, čiji je glas namjerno zatajen. Upravo je situacijska praznina bez vidljivih sjena na zidovima za tetovaže iz JNA itekako simptomatična – Telban je naziva “etnografijom odsutnoga”: odsutnost nečega što na terenu očekujemo, nešto što bi se prema pričanju moralo događati, ali se ne događa (Telban 2001:19, usp. Bille et al. 2010).

Prije nego što ponudim interpretaciju, sažimam te reakcije i artikuliram najčešći oblik s kojim sam se susreo tijekom onoga što sam nazvao *fieldwork serendipity* – sudarom s izbjegavanjem odgovora sretnim slučajem na nepredvidivom terenskom radu. Nositelje vidljivih tetovaža iz JNA neplanirano sam pitao žele li nešto reći o svom tetoviranom obilježju, a odgovorili su mi jednostavnim odbijanjem ili psovanjem. Takva reakcija, odnosno odsustvo prisutnog, dakle, refleksno je odbijanje, što smatram rezultatom (priziva) sentimentata (kajanja, srama, tegobe, reminiscencije) i nepokrivenog dijela tijela. Izbjegavanje odgovora posljedica je unutarnjeg nijekanja i vanjske vidljivosti. To je odgovor negiranja, “neodgovor”. U mnogim slučajevima, negacija je bila popraćena i varijacijom jedne jedine neutralizirajuće rečenice: “takva su bila vremena”, “da mi [tetovaža] nije nestala [sic!], sam bi si je dao ukloniti”. Osim

sentimentalne razine, za kraj se nudi i druga linija razumijevanja: “neodgovori” se vezuju uz maskulinitet, nekakvo pokleknuće pred autoritetom (prošlosti), subordinaciju i slabost performativnog muškog društvenog spola (*gender*).

Od slučajnog prikupljanja nepredviđenih “neodgovora”, možda više govore one vidljive posljedice naknadnih modifikacija i deformacija tetovaža iz JNA – dakle svih naknadnih praksi na tijelu koje je izazvala tetovaža nakon njezinog prvotnog nastanka, naravno, s ciljem njezina trajnog prikrivanja.¹⁰ To uključuje skarifikaciju, prekrivanje postojeće tetovaže drugom (*cover-up*), prilagođavanje (dopunjavanje), kauterizaciju (spaljivanje) i sveobuhvatno (kirurško) uklanjanje tetovaže. Te se prakse mogu podijeliti u dvije skupine: jedne su samozadane, a druge interpeliraju vanjsku silu. Riječ je o graničnim područjima između skarifikacije i “kozmetičke” operacije (estetska i plastična kirurgija), gdje se isključuje element estetizacije, ili nešto preciznije, estetizacija je samo vanjski/popratni “proizvod” primarnog cilja prikrivanja i odstranjivanja tetovaže. Paradoks se skriva upravo u tome što se brišu tetovaže-tvorbe na površini tijela, a ne nužno i tetovaže-sjećanja u skladištu pamćenja. Bez obzira na to je li riječ o skarifikaciji ili estetskoj kirurgiji, postulat obiju praksi je jednak – mijenjanje epitela u domenu nevidljivog; prva praksa ima korijene u starosjedilačkim ritualima, dok je druga postupak estetizacije i modernizacije prve. Kod “skarifikacije” tetovaža iz JNA, moguće je pratiti čitav spektar praksi, koje se protežu od unakažavanja i intervencija na koži (rezanje kože, kauterizacija), do naknadnog “uljepšavanja” (nadopuna tetovaže,¹¹ samostalno prikrivanje tetovaže).¹² Dok se potonje odnosi na predtranzicijsko razdoblje, odnosno razdoblje prije raspada Jugoslavije, posttranzicijsko je razdoblje donijelo tehnološki usavršenije postupke (kirurško i lasersko uklanjanje, profesionalno prekrivanje tetovaže).

Drugim riječima, “skarifikaciju” se ne može smatrati tehnikom uljepšavanja tijela, ukrašavanja permanentnim nakitom, estetskim modeliranjem kože, ritualom u procesu inicijacije ili utvrđivanja praga boli (usp. Flügel 1950). Ona je sve prije nego to. Odras je srama, proklinjanja, preokrenutog ponosa i, naposljetku, prekrivanje osjećaja sramote i prezira, žaljenje za prošlošću (usp. Muršič 2004:51); za dokaz čega nije potrebno posegnuti dalje od ruke.¹³ Tako Connertonovom *sjećanju navika*, pohranjenom u tijelima, koje čuva prošlost u mislima (Connerton u Kralj 2008:43), mogu pridodati i njegovu drugu, materijalno konstitutivnu stranu – tetovažu. To je ujedno i afirmativan odgovor na pitanje koje je postavio Geremek (1996:277): “Imaju li emocije povijest?”

Ironično, “brisanje” tetovaže samo je prečac za brisanje na tijelu, ne za zaborav, kojemu može biti samo faza koja mu prethodi. Kažem prečac, ako im se nadodaju kamuflažne karakteristike, kamuflaže pred dodatnim javnim izlaganjem tijela prožetog socijalističkom poviješću koju je u Jugoslaviji morao “izdržati” svaki odrasli muškarac. Zaborav je, s druge strane, u domeni mentalne procesije (osobnog u suprotnosti s javnim) i hranjenja arhiva slika iz prošlosti. Vrlo skeptičan sugovornik s tetoviranim natpisom “JRM” (“Jugoslavenska ratna morna-

¹⁰ Valja razlikovati permanentno prekrivanje od privremenog, kojima se osobe s tetovažom iz JNA prema prigodi služe, uz pomoć samoljepljivih zavoja, poveza, flastera i sl., stavljenim na mjesto tetovaže. Za primjer vidi Petrović (2010:61).

¹¹ Najčešći natpis u optičaju, akronim “JNA”, dopunjavao se tintom te ga se je mijenjalo iz “JNA” u “JANJA”, “ONA” i slične permutacije tetovaže.

¹² Iznimno je zanimljiv primjer sugovornika koji je u jugoslavenskoj vojsci sebi i drugom vojniku tetovirao natpis “JNA”, našto je u posttranzicijskom razdoblju, tada već iz amaterskog prerastao u profesionalnog *tattoo* majstora, istu tu tetovažu “katarzično” prekrrio: “Uglavnom, otišao sam u podrum jer je teško samom sebi raditi tetovažu. Zatim sam stavio lijevu ruku unutra u škripac kako bi koža bila napeta, na miru i zategnuta. Onda sam pištoljem za tetoviranje išao preko. To je taj motiv ovdje, izgleda kao neka riba napuhača. Originalna bi takva riba morala biti nježnija, ne toliko crna, no morao sam je malo jače nafilati da sam si mogao pokriti, da je pokrilo to[.]”

¹³ Iako prikrivanje i “brisanje” tetovaža primarno razumijem unutar polja “deideologizacije”, valjalo bi uzimati u obzir barem još jedan dodatni faktor koji objašnjava zašto su tetovaže iz JNA dandanas “nepoželjne”. Nestali nisu samo Jugoslavija i socijalizam, već i tada prevladavajući obrasci maskuliniteti.

rica”) na lijevoj ruci, svoj je stav izrazio sljedećim riječima: “Sad kada vidim do čega je došlo [u Jugoslaviji], uklonio bi [slovo] ‘J’ da ostane samo RM. Taj me ‘J’ malo peče. (...) Nisam mogao vjerovati da je u JNA došlo do toga da ljudi, s kojima sam služio vojsku, pale sela.”

Dakle, izbjegavanje odgovora, kao oblik odsustva prisutnog, posljedično je konstitutivni dio zaborava, a brisanje tetovaže “samo” materijalna strana što bržeg dostizanja cilja – zaborava. Drugim riječima, ono što se iskazuje kao “samovoljno” brisanje, ustvari je biopolitika u praksi, pospješivanje harikirijske sjećanja, koji nastoji uništiti kompromitirajući vizualni impuls pred očima javnosti. Ironija je u tome da se kirurškom intervencijom, ili “drugom rundom” igle za tetoviranje, zastire samo od oka javnosti i vanjskog pogleda, a ostaje pitanje mentalne procesualnosti i procesualnosti sjećanja materijalne slike te vrste “preobražene u sjećanje” (Halbwachs 2001:26) po autolustracijskom činu.

Zaključak: teškoće i (ne)ugodnosti s tetoviranom “uspomenom iz JNA” ili kako se JNA uvuče ispod kože?

Najprije vrijedi spomenuti da je ova studija donijela novosti na polju istraživanja tetovaža. Vjerojatno je kod istraživača koji se bave temom tetovaža i dalje najvažnije osvjetljavanje toga specifičnog fenomena na tlu bivše Jugoslavije, itekako prisutnog u svakodnevnom životu njenih žitelja. Na temelju dosad poznatih istraživačkih uvida, mogu iznijeti sljedeću tvrdnju: tetovaže iz JNA su, osim rijetkih iznimki kod marginalnih društvenih skupina i religijskih tetovaža, prva popularna oslikavanja tijela na čitavom prostoru Jugoslavije, a ponegdje upravo prvi put prodiru kao modificirana dimenzija tijela na koži; dakle, ondje gdje nije bilo religijskih i vojnih tetovaža iz vremena otomanskih prodora. Bez sumnje mogu reći da su tetovaže iz JNA bile prisutne na svim granicama (i to još kako doslovno!), te unutar svih granica Jugoslavije. Djelomice sam pokušao rasvijetliti taj tada vibrantan fenomen i njegove današnje ideološke odraze te sam tražio, riječima Halbwachsa (2001:176), prošlost u sadašnjosti, unutar specifičnog prostora. Uz problematizaciju čitanja tetovaža iz JNA, upravo me je višeznačnost tetovaža iz JNA dovela do mnogih teorijskih barijera, od toga kako ih promišljati, kako zahvatiti, do pitanja zašto su se neki tetovirali, a drugi, pak, ne.¹⁴

U svakom slučaju, premda postoji još mnogo aspekata društvene ostavštine socijalizma koji nisu tematizirani u istraživanjima, ipak prednjači namjera usmjeravanja pozornosti na neopažene dijelove, i, kako Rotar (2010:205) rezimira Foucaulta, nastojanje da se malom gestom pomakne pogled, učini vidljivim i uzrokuje “da se pokaže ono što je blizu, tako neposredno, tako intimno povezano s nama, da ga zbog toga ne vidimo” (Foucault u Rotar 2010:205). Tetovaža iz JNA za svoje je nositelje često nastupala kao podsjetnik na JNA, kao mnemotehnička praksa prizivanja sjećanja na partikularnost osobnog doživljaja jugoslavenske vojske. Odatle se može smjestiti u kategoriju pikturalnog sjećanja, “u okvir specifičnog tipa vizualno posredovane artikulacije sjećanja” (Kramberger 2001:252).

Ukoliko se sjećanje podvrgne zaboravu (Augé 2008; usp. Kramberger 2001:248; Ricoeur 2004), onda tetovaža iz JNA ostaje “nasljeđe kao percepcija” (Todorova 2009:199); kada se zavrnu rukavi, kada se odjeća odbaci, percepcija gole kože oslikane ambivalentno kalibrira-

¹⁴ Provizoran odgovor kojem je potrebna dodatna verifikacija vrlo je jednostavan: u pojedinoj jedinici te zajedničke jugoslavenske stvari, kako je Boris Kidrič (u Komelj 2009:37-38) nazvao redovitu Jugoslavensku vojsku, koja se iz partizanske dobrovoljačke gerile preformirala u redovitu organiziranu vojsku, nedostajao je prigodni *tattoo* majstor, tj. nekakav “domaći obrtnik”, koji bi ne samo imao vještine i znanje (spontanog) tetoviranja, već bi i (neznajući) uspostavljao dodatnu školu tetoviranja, uključujući “šegrt” koji bi učili te znanje dalje distribuirali i (pro)sljedili.

nim osebnim pamčenjem ili, u slučaju režima, kooptiranja sjećanja. Vjerojatno je početkom prošlog stoljeća Jack London na neki način bio proročki u pravu kad je rekao: "Pokažite mi čovjeka s tetovažom, i pokazat ću vam osobu sa zanimljivom prošalošću."

LITERATURA

- Augé, Marc. 2004. *Oblivion*. Minnesota: The University of Minnesota Press.
- Bogataj, Janez. 1999. *Mojstrovine Slovenije. Srečanja s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus.
- Bille, Mikkel, Frida Hastrup i Tim Flohr Soerensen, ur. 2010. *An Anthropology of Absence. Materializations of Transcendence and Loss*. London, New York: Springer.
- Caplan, Jane, ur. 2000. *Written on the Body. The Tattoo in European and American History*. London: ReaktionBooks.
- Condee, Nancy. 2002. "Grafika na telesu. Tetoviranje in razpad komunizma". *Nova revija (Prilog Forum)* 21/243-244:35-49.
- Durham, Mary Edith. 1928. *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*. London: George Allen and Unwin.
- Filipović, S. Milenko. 1938. "Tetoviranje u Južnoj Srbiji". *Godisnjak skopskog filozofskog fakulteta* 6:75-96.
- Flügel, John. 1950. *The Psychology of Clothes*. London: The Hogarth Press.
- Foucault, Michel. 1986. "Of Other Spaces". *Diacritics* 16/1:22-7. <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html> (12.12.2012).
- Foucault, Michel. 2008. *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krtina.
- Friškič, Samuel. 2008. "Zakaj kolektivna memorija ni kolektivni spomin? Uvod v raziskave kolektivne memorije, slovenske prevodne zagate in razlike med deskriptivno in konceptno elaboracijo znanstvenega polja". *Monitor ZSA – Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 10/1-2:83-106.
- Geremek, Bronislaw. 1996. *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Glück, Leopold. 1889. "Tetoviranje kože kod katolika u Bosni i Hercegovini". *Glasnik zemaljskog muzeja* 3:81-88.
- Halbwachs, Maurice. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hrovatin, Matej. 2010. *Tetovaže s kršćansko tematiko in simboliko*. Diplomski rad. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Komelj, Miklavž. 2009. *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba *cf.
- Kramberger, Taja. 2001. "Maurice Halbwachs in družbeni okviru kolektivne memorije". U Halbwachs, Maurice. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 211-258.
- Kralj, Gašper. 2008. *Izginuli in vrnjeni. Pričevanja o uporih v Gvatemali in Latinski Ameriki*. Ljubljana: Založba *cf.
- Kramberger, Taja i Drago Braco Rotar. 2010. *Misliti družbo, ki (se) sama ne misli*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Krutak, Lars. 2007. *The Tattooing Arts Of Tribal Women*. London: Bennett and Bloom.
- Mauss, Marcel. 1990. *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London, New York: Routledge.
- Muršič, Rajko. 2004. "Etnologija s čustvi. Pogled s strani". *Etnolog* 14/65:49-62.
- Petrić, Mario. 1973. *Običaj tatauiranja kod balkanskih naroda. Karakteristike, uloga i porijeklo*. Doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Petrović, Tanja. 2010. "Nostalgia for the JNA? Remembering the Army in the Former Yugoslavia". U *Post-communist Nostalgia*. Marija Nikolaeva Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 61-81.
- Ricoeur, Paul. 2004. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rotar, Drago Braco i Taja Kramberger. 2010. *Misliti družbo, ki (se) sama ne misli*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Schildkrout, Enid. 2004. "Inscribing the Body". *Annual Review of Anthropology* 33:319-344.
- Sluganović, Anto. 2012. *Die traditionelle Tätowierung der kroatisch-katholischen Bevölkerung in Bosnien-Herzegowina*. Diplomski rad. Dunaj: Universität Wien.
- Šuber, Daniel i Slobodan Karamanić. 2012. "Mapping the Field. Towards Reading Images in the (Post-)Yugoslav Context". U *Retracing Images. Visual Culture after Yugoslavia*. Daniel Šuber i Slobodan Karamanić, ur. Leiden: Koninklijke Brill, 1-28.
- Telban, Borut. 2001. *Andaypa. Eseji o smrti v novogvinejski skupnosti*. Maribor: Obzorja.
- Todorova, Maria Nikolaeva. 2009. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Truhelka, Čiro. 1896. "Tetoviranje Hrvata Katolika u Bosni i Hercegovini". *Glasnik zemaljskog muzeja* 3:241-257.
- Velikonja, Mitja. 1996. *Masade duha. Razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Sophia.
- Velikonja, Mitja. 2008. *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Vremec, Dimitrij. 1992. *Tetoviranje. Etnološko-kulturni oris*. Nova Gorica: Minigrafija.

Yugoslavia Written on Skin.
Tattoos from Yugoslav People's Army and Narrations of Body
Inscribed with History

Summary

Through ethnographical, phenomenological and semiotical perspective, the article examines the first mass tattoos in the entire region of ex-Yugoslavia, which permanently marked the members of Yugoslav armed forces. Through the analysis of those bodies, imprinted with socialist history and through the narrations of tattooed soldiers from the Yugoslav People's Army (YPA), I have placed those tattoos between the subversion of power and incorporation of the dominant ideology. They exist in the antithesis between uniformity and subjectivity, between regimes of memory and memory politics, in the fold of historiography as embodied *souvenirs*. Through this vibrant phenomenon with ideological echoes even in the present-day, I problematize the readings and compartmentalizations of the tattoos from YPA.

Key words: Yugoslav People's Army, tattoo, memory, nostalgia, ideology